

УДК 165.242.1:572.9

Р. Р. Слободян – аспірант кафедри філософії та релігієзнавства інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки

Ознаки етнічної самосвідомості та механізм її утворення

Роботу виконано на кафедрі філософії та релігієзнавства інституту соціальних наук ВНУ ім. Лесі Українки

Подано характеристику основних ознак етнічної самосвідомості; проаналізовано механізм її утворення на основі запропонованої Б. Ф. Поршневим схеми протиставлення “ми – вони”; показано, що самосвідомість є невід’ємною умовою формування будь-якого етносу.

Ключові слова: етнос, самосвідомість, етнонім, етнічний стереотип, етноцентризм, спільність походження, етнічна ідентифікація, культура.

Слободян Р. Р. Признаки этнического самосознания и механизмы ее образования. Дана характеристика основных признаков этнического самосознания; проанализирован механизм его формирования на основе предложенной Б. Ф. Поршневым схемы противопоставления “мы – они”; показано, что самосознание является неотъемлемым условием формирования каждого этноса.

Ключевые слова: этнос, самосознание, этноним, этнический стереотип, этноцентризм, общность происхождения, этническая идентификация, культура.

Slobodyan R. Signs of the Ethnic Consciousness and Mechanism of it's Forming. In this article it is given the characteristic of main signs of the ethnic consciousness; it is analyzed mechanism of it's forming in base of the schematic contrasting “we – they”, which was offered by B. Porshnyev; it is indicated that consciousness is the inalienable condition of forming of any nation.

Key words: nation, consciousness, ethnic stereotype, ethnocentrism, community of origin, ethnic authentication, culture.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасній соціальній філософії все більша увага звертається на створення теорії соціального суб’єкта, у ролі якого можуть виступати як окремі індивіди, так і цілі спільноти. Одним із центральних понять цієї теорії є поняття самосвідомості – невід’ємної характеристики перетворення “суб’єкта в собі” в “суб’єкта для себе”. Формування самосвідомості дає змогу активізувати і прискорити процес становлення та розвитку різних людських спільнот, тому воно може розглядатися як своєрідний каталізатор становлення соціального суб’єкта. Однією з таких спільнот є етнос. “Сучасний етнічний ренесанс дає підстави припускати, що етнічне відіграє у соціумі набагато важливішу роль і має набагато вищу цінність, ніж це припускалося досі” [9, 35]. Стійкість цього етнічного не могла забезпечитися лише матеріальною його культурою. Тому необхідно звернути увагу насамперед на ті духовні рушії, що забезпечували виживання етносів протягом багатьох тисячоліть. Таким рушієм, на нашу думку, є етнічна самосвідомість. Механізми її утворення, а також основні елементи ми намагатимемося визначити у нашому дослідженні.

Аналіз досліджень із проблеми. Питання ролі етнічної самосвідомості в формуванні та функціонуванні етносу свого часу було досить широко представлено в радянській етнографічній науці. Різні погляди на цю проблему відображено в працях Ю. В. Бромлей [2], [3], [4], М. В. Крюкова [7], О. Г. Спіркіна [12], [13]. Прийняту нами тезу про самосвідомість як визначальну характеристику етносу найбільш широко розкрив Ю. Бромлей. На важливості самосвідомості як елемента духовної інтеграції також наголошують Р. А. Арцишевський [1], О. В. Нельга [9]. Ми в основу механізму формування етнічної самосвідомості поклали концепцію протиставлення “ми – вони”, запропоновану радянським ученим Б. Ф. Поршневим [10].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів досліджень. Перед тим, як приступити безпосередньо до визначення етнічної самосвідомості, необхідно насамперед визначитись із тим поняттям, під яким ми розуміємо етнос. Єдиного його трактування ні в етнографії, ні в філософії не існує. Упускаючи дискусії з цього приводу, зупинимось на визначенні, яке запропонував радян-

ський дослідник Юліан Бромлей: “Етнос (у вузькому розумінні цього терміна) може бути визначений як історично усталена на певній території сукупність людей, наділена відносно стабільними особливостями мови, культури й психіки, а також усвідомленням своєї єдності й відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), що зафіксовані в самоназві (етнонімі)” [4, 14].

Під самосвідомістю ми розумітимемо “усвідомлення людиною своїх дій, думок, почуттів, морального образу, інтересів, свого положення в системі суспільного виробництва, тобто усвідомлення себе як особистості, виділеної з навколишнього природного і соціального середовища, що перебуває з людиною в певній історично усталеній системі цінностей” [12, 11].

Якщо індивідуальна самосвідомість визначається як “знання людини про саму себе” [13, 141–142], то етнічна самосвідомість є уявленням людей про свою приналежність до певного етносу. Як зазначає Ю. В. Бромлей, етнічна самосвідомість є уявленням про певну ідентичність усіх членів етносу, “виражає потреби існування і розвитку певної етнічної спільноти як цілісного утворення” [2, 176]. В основі формування цього процесу лежить протиставлення, сформульоване ще Л. Фейєрбахом, а згодом використане і К. Марксом у “Капіталі”: людина спочатку дивиться, як у дзеркало, в іншу людину. Усвідомлення ж своїх особливостей етносом забезпечується фактом існування інших подібних етносів. Схематично таке протиставлення Б. Ф. Поршнев зображує як “ми – вони”. Аналізуючи матеріали з первісної історії людства, він робить припущення, що “першим актом соціальної психології потрібно вважати появу в голові індивіда уявлення про «них»... Тільки відчуття, що є «вони», породжує бажання самовизначитися стосовно до «них», відособитися від «них» в ролі «ми»” [10, 81].

Усвідомленню етносом себе як цілісності передував процес формування родової самосвідомості. Людина родоплемінного ладу ще не виділяла себе з тієї родової групи, до якої вона належала [12, 192], тому самоусвідомлення її пов’язувалося із приналежністю до “свого” роду. Саме в родовій самосвідомості сформувалися найбільш характерні елементи, що, трансформувавшись із часом, лягли в основу етнічної. Це насамперед самоназва, єдність території проживання, уявлення про спільність походження, спільність мови тощо.

Одним із найяскравіших елементів етнічної самосвідомості, “зовнішнім вираженням” її існування [2, 180] є етнонім. “Сама наявність такого найменування свідчить про усвідомлення членами етносу їх особливої єдності і відмінності від членів інших подібних спільнот”, – пише Ю. В. Бромлей, – він “є фактором, який об’єднує всередині й розрізняє зовні” [2, 180]. Про зв’язок етнічної самоназви з родоплемінною свідчить той факт, що в мовах багатьох племен і народів слова, якими вона позначається, перекладаються як “людина”, “люди”, “справжні люди” [12, 193; 10, 82]. Первісні уявлення роду (або племені) про свою відмінність від оточуючих груп фіксувались у самоназві через антитезу: “ми” – це ті, хто не “вони”; ті, хто не “вони” – істинні люди [10, 82]. (Цікавим є також припущення Б. Ф. Поршнева, що в ролі “їх” – “нелюдей”, “напівлюдей” на світанку людської історії могли виступати біологічні попередники Homo Sapiens – палеоантропи (або неандертальці). Відповідно первісне самоусвідомлення людини – “це не самосвідомість первісної родової общини, а ставлення людей до своїх близьких твариноподібних предків і тим самим усвідомлення себе саме як людей, а не як членів своєї общини” [10, 83].)

На основі фольклорних матеріалів слов’янських та інших народів Ю. І. Смирнов робить висновок, що етнічний герой у міфічних оповідях “значно частіше називається “наш чоловік” або просто “чоловік”, ніж носить справжній етнонім” [11, 56]. У той же час сусіди в таких оповідях, що живуть “за тридев’ять земель”, “за морем”, являють собою різноманітних чудовиськ, велетнів, карликів, що лише здалеку нагадують людину. Це свідчить про тісний зв’язок первісної самосвідомості з етнічною, про архаїчне протиставлення “ми – вони”, вороже ставлення до “чужих” народів.

У процесі етногенезу самоназва нерідко також використовувалась у ролі характеристики ставлення до свого етносу як до справжнього, єдиного, обраного. Так, стародавні греки протиставляли себе як еллінів усім іншим народам – варварам. Спершу цей термін не мав якогось негативного забарвлення. За Геродотом “варвари” – це ті, хто розмовляє на чужій, незрозумілій мові [5, 122]. До них він відносить і скіфів, і персів, і єгиптян. Зневажливим ім’я “варвари” стає дещо пізніше, що пов’язане з творчістю Арістотеля, Евріпіда та інших, які вважали справедливим твердження, що “розумом слабші за еллінів вони” [7, 50]. Таке ж сприйняття цього терміна та народів, які ним позначалися, збереглося у Римській імперії, ставши згодом прикметником.

Досить часто в іменуванні етносу відображені інші елементи самосвідомості. Так, етноніми “елліни”, “дорійці”, “іонійці”, “сколоти”, які трапляються в Геродота, пов’язані з уявленнями про першопредка – засновника етносу Елліна, Дора, Іона; “варвари”, “німці” (“німі”) як екзоетноніми – з уявленнями про єдність мови (лінгвоніми); більшість народів відомі під назвою, що збігається з територією їх проживання чи державою (топоніми та політоніми); досить часто вони переплітаються з релігійною чи конфесійною приналежністю (конфесіоніми). Проте такі іменування не ідентичні з етнонімом. Адже дуже часто вони можуть зберігатися і при зміні носія відповідної назви (наприклад, “православні” в значенні українці, англійська мова а Канаді і т. д.); можуть використовуватись етносом водночас з етнонімом або замінити його протягом якогось часу. Якщо ж “група людей стабільно, з покоління в покоління зберігає свою самоназву, то, найімовірніше, ця самоназва – етнонім” [2, 46–47].

Таким чином, попри всю значущість етноніма при формуванні етнічної самосвідомості, значення його не слід переоцінювати. Він є лише зовнішнім вираженням наявності відповідної самосвідомості у представників цього етносу, відображенням (хоча і найбільш яскравим) протиставлення цього етносу іншим. Своєю чергою, наявність етноніма свідчить про об’єктивний факт існування етносу, адже “тільки після грандіозної події, яка знаменує народження етносу, у пасіонарної популяції виникає потреба протиставити себе як системну цілісність усім оточуючим сусідам і необхідність в іменуванні самих себе” [6, 181].

Одним із найважливіших етнооб’єднавчих факторів є уявлення про спільність походження. Воно базується не лише на усвідомленні етносом кровної спорідненості всіх його членів, а й на уявленні про спільність їх історичного минулого протягом багатьох поколінь, адже “саме в результаті такої спільності і складається єдність і специфіка кожної етнічної системи” [2, 189]. Своім корінням ці уявлення також сягають родоплемінного ладу, де панівними були тотемістичні уявлення про першопредка – тварину, рослину чи якусь міфічну істоту – засновника й оберога цього роду. Поклоніння цьому першопредку нерідко супроводжувалось і використанням родом його імені, як це було поширено, наприклад, в індіанських племен Північної Америки (“Довгий ріг” – індивідуальне ім’я представника роду Оленя, “Чорний вовк” – роду Вовка тощо [8, 99]). Власні імена окремих осіб “в умовах родового ладу... означали не стільки особу людини як такої, скільки її приналежність до цього роду” [12, 195], вони “зазвичай вказували на рід індивіда представникам інших родів того ж племені” [8, 47]. Таким чином, усвідомлення своєї внутрішньої єдності забезпечувалось уявленнями про спільне походження від тотема, а отже і кровну спорідненість усіх представників роду. З часом подібні уявлення трансформуються в “культ предків, культ богів-деміургів і засновників держави чи нації (Ромул і Рем, Мойсей, Кий, Лех та ін.), культу святих-покровителів і світських владик (фараонів, імператорів, фюрерів, “великих керманічів” та ін.)” [1, 9].

Засновником еллінського народу, наприклад, Фуکیدід називає Елліна, “сина Девкаліона”. До цього (зокрема під час Троянської війни) грецькі племена не являли собою етнічної цілісності, і тільки коли “Еллін та його сини досягли могутності в Феотиді і їх почали закликати на допомогу в окремі міста, тільки тоді ці племена... почали називатись еллінами” [14, 4–5]. Геродот, описуючи походження лакедемонців, вважає їх племенами “дорійського походження” і виводить їх родовід від Дора, сина Елліна. Від інших синів Елліна – Іона та Еола — отримали назву інші грецькі племена – іонійці та еолійці. Усі вони і склали еллінський народ, який “прийняв до свого складу багато різних племен, серед них також пеласгів та інших варварів” [5, 33]. Першопредком скіфів Геродот називає їх міфічного царя Сколота, а за іншою версією (поширеною за твердженням історика в грецьких колоніях Північного Причорномор’я), ним був Скіф, позашлюбний син Геракла [5, 234–235]. Останній приклад не єдиний у Геродота. Він наводить ще кілька міфів про походження різних “варварських” народів від еллінських міфічних персонажів. І хоча історик ставиться до них скептично, сам факт їх існування свідчить, що стародавні греки намагалися пов’язати свою історію з історією інших народів, виводячи їх родовід від позашлюбних контактів своїх героїв. Це наштовхує на думку про те, що елліни усвідомлювали не лише єдність свого етнічного походження, а й замислювалися над певною спорідненістю зі своїми сусідами.

Проте міфологічними уявленнями чи спробами історичного та наукового осмислення (уже Фуکیدід і Геродот прагнули відмежувати історичні факти від міфологічних оповідей) не вичерпується усвідомлення етносом спільності свого минулого. У процесі формування самосвідомості етнос нерідко використовував також ідеологізацію та героїзацію певних періодів своєї історії, сучасності.

“В історії окремих народів, наприклад, у греків, іудеїв та інших, така ідеологізація, а ще більше – героїзація минулого дозволяла їм, завдяки ідентифікації себе з цим героїчним минулим, зберігати свою національну самототожність і не втрачати своєї національної самосвідомості та гідності” [1, 11].

Отже, уявлення про спільність походження та історичного минулого усіх представників етносу є досить важливим елементом самосвідомості етносу, завдяки якому протягом тривалого часу зберігається уявлення про його внутрішню єдність, однорідність та відмінність від інших народів. Проте таких уявлень, “як би ґрунтовно вони не були підкріплені історичними знаннями, не достатньо для тривалого збереження будь-якого етносу. Якщо при цьому він позбувся своїх об’єктивних специфічних особливостей, то його члени рано чи пізно змінять свою етнічну приналежність відповідно до нових набутих ними етнічних властивостей” [2, 192].

Ще одним важливим елементом етнічної самосвідомості є уявлення про спільність території проживання та “рідну землю”. Перше є необхідною умовою для формування етносу. “Формування кожного етносу обумовлено безпосередніми контактами людей, що до нього входять; це, як правило, можливо лише в тому разі, якщо люди живуть по сусідству, тобто на одній території” [4, 11]. На основі такої спільності формуються господарські та інші зв’язки етносу, природні умови цієї території впливають на певні особливості його культури, побуту, системи цінностей тощо [4, 12]. Проте з часом єдність території втрачає своє значення етнооб’єднавчого фактору. Це пов’язано з розселеннями чи переселеннями частин етносу на інші території (наприклад, грецька колонізація Північного Причорномор’я, еміграція українців до Канади та США та ін.). При цьому відокремлені частини цього етносу можуть протягом довго часу зберігати свою етнічну самосвідомість і навіть “передавати її в спадок” наступним поколінням, народженим уже за межами своєї “малої батьківщини”; або ж на основі цих частин формуються так звані прикордонні групи, у представників яких попередня етнічна приналежність втрачається або вже втрачена, а нова ще не закріпилася, що є типовим для другого, а часом і третього покоління емігрантів (які вважають себе канадцами, американцями і т. д. “українського походження”) [4, 15–16]. Проте для тієї частини етносу, яка зберігає усвідомлення свого походження, уявлення про історичну батьківщину відіграє важливу роль при самоусвідомленні.

Для деяких етносів, які не мали спільної території навіть під час свого формування, будучи кочовими, наприклад, циган, такі уявлення взагалі не відіграють ролі при усвідомленні власної цілісності.

Іншою формою територіального самоусвідомлення етносу є “місцевісна” [11, 57], або уявлення про “рідну землю” [2, 192]. З першою пов’язані топоніми різних етнічних спільнот. Вона вказує на приналежність до якогось міста чи села, району чи краю, визначає етнічну батьківщину за річкою, озером, горами, морем тощо [11, 57], тобто є суто топонімом, досить широко представленим у побуті. Уявлення про “рідну землю” – це характерні уявлення про особливості території, ландшафту проживання етносу, це “емоційне сприйняття «рідної природи»” [2, 192]. “При цьому, – як зазначає Ю. В. Бромлей, – якщо відповідна територія має різноманітний ландшафт, самосвідомість представників просторово віддалених частин одного і того ж етносу може включати далеко не однорідні уявлення про типові особливості “рідної природи”; більш того, в ролі етнічних символів нерідко фігурують окремі локальні особливості природи, характерні лише для деяких районів етнічної території” [2, 193]. Для гуцула, наприклад, таким символом є Карпати, а оспівані шевченківські Дніпрові кручі чи гоголівські степи не несуть для нього символічного значення батьківщини.

Близьким до уявлень про рідну землю є усвідомлення етносом своєї державної приналежності. “Коли етнос і соціально-політичний організм збігаються, етнічна самосвідомість і усвідомлення державної приналежності зазвичай настільки тісно зливаються, що майже не відрізняються між собою. Відповідно зливаються етнічне почуття і почуття патріотизму” [2, 193]. Проте, на нашу думку, такі уявлення більшою мірою притаманні нації, адже вона виникає на основі прагнення етносу до становлення власної держави. Процес націотворення являє собою політичну зрілість етносу, його прагнення до влаштування власної соціально-територіальної організації, відображає наявність політичної (а отже – національної) самосвідомості. Етнічна ж самосвідомість, проявляючись в уявленні про “рідну землю”, ідентифікує її скоріше як батьківщину не політичну, а природну.

Одним із найважливіших факторів етнічної самосвідомості є мова. Вона виступає умовою формування етносу або підсумком етногенезу – у випадку формування етносу з різномовних груп населення; є своєрідним символом етнічної приналежності [4, 12].

Важливість цього фактору в історії формування етносів важко переоцінити. Так, як уже зазначалось вище, єгиптяни “називають варварами всіх, хто не розмовляє на одній мові з ними” [5, 203]. Елліни порівнювали чужу мову зі співом птахів: “цих жінок (єгипетських жриць із храму у Фівах) називали голубками донці, бо ці жінки були варварами і донцям здавалося, що їхня мова була схожа на спів птахів” [5, 122]. У такому ж значенні термін “варвар” вживає і Арістофан [7, 47]. Водночас стародавні греки вважали, що народ, який забуває свою мову і переймає мову сусідів, перестає бути самим собою: “аттичне плем’я, будучи пеласгійським, а згодом ставши еллінським, разом з тим змінило і свою мову”; “еллінський народ, відтоді як став таким, завжди користувався своєю мовою” [5, 33].

Окрім мови, найбільш яскравим вираженням суттєвих відмінностей між етносами є культура – матеріальна та духовна, а також пов’язані з нею звичаї. Їх дотримання, а також певні норми морально-етичних цінностей сприяли єднанню всіх членів етносу, відрізняючи його від тих, хто таких звичаїв не дотримувався. За аналогією з мовним фактором, елліни вважали, що варвар, який засвоїв звичаї греків, стає елліном і навпаки [7, 49]. Разом з тим запозичення окремих елементів культури у варварів для Геродота ще не означає втрату свого етнічного усвідомлення. “Саме тому, чітко протиставляючи еллінів варварам, Геродот водночас вважає, що багато досягнень еллінської цивілізації є в дійсності результатом культурного запозичення” [7, 49]. Культ майже всіх богів “перейшли до Еллади з Єгипту” [5, 120]; від них же елліни запозичили щит і шолом [5, 384], від вавилонян – сонячний годинник [5, 59], від фінікійців – письмо [5, 28]. Таким чином, Геродот близько підходить до такого поняття, яке в сучасній етнографічній науці називається “культурним запозиченням”, намагається лояльно ставитись до представників інших народів. Щоправда, в той же час він відстоює думку і про певну вищість еллінів над варварами, особливо, коли йдеться про певні елементи культури інших народів, що не вкладались у систему моральних цінностей греків. Так, описуючи життя мешканців Ассирії, Вавилонії, Індії, Єгипту, історик часто називає такі неприйнятні культурні моменти тваринними. Проте Геродот все є таки досить лояльно ставиться до варварів, не відкидає можливості культурного обміну та запозичення між еллінами та їх сусідами, за що і був звинувачений Плутархом як “прихильник варварів” [7, 53].

Важливим елементом культури, на основі якого нерідко проводилося протиставлення етносів, формування їх самосвідомості, є релігія. Досить часто вона виступала і фактором для міжетнічної інтеграції, сприяла консолідації багатьох народів, проте ще частіше вела до їх жорсткого протиставлення. Особливо цей процес загострився в період середньовіччя і пов’язаний із християнізацією більшості народів Європи, розколом церкви та виникненням ісламу. Новою формою самосвідомості було виникнення і нової цілісності – “Християнського світу” у 841 р. [6, 146], коли в битві при Фонтане німці і французи носили пораненим на полі бою ворогам воду (до цього їх вбивали), мотивуючи це тим, що вони – свої люди, хоч і належать до різних партій. “Саме такий характер поведінки вказує на присутність суперетнічної цілісності” [6, 146].

Міжетнічна інтеграція на основі релігії забезпечувалась також протистоянням двох світів – Європи та Азії, “християнського” та “мусульманського” світів. Загроза з боку Порту, наприклад, об’єднувала не лише козацьке та шляхетське (православне та католицьке) населення Речі Посполитої в XVII ст., а й цілі народи (наприклад, оборона Відня від турецьких орд у 1683 р.). Проте і така цілісність не була однорідною, адже в середньовічній Європі процвітало і релігійне вільнодумство, ересі, що були не лише опозиційним способом мислення до державного католицизму, а й своєрідним етнічним сприйняттям християнства, неприйняття культурних особливостей панівного етносу провінціями. Це спричинило Альбігойський хрестовий похід, Реформацію, Гуситські війни – по суті міжетнічні протистояння на релігійному ґрунті.

На основі усвідомлення культурної та мовної єдності, спільності походження та територіальної єдності формується певна система поглядів на найбільш характерні особливості свого та “чужого” етносу. Саме виділення таких рис завжди здійснюється шляхом їх зіставлення і порівняння. При цьому майже завжди “свої” особливості розглядаються як еталон. У результаті такого зіставлення формуються етнічні стереотипи – стійкі уявлення про свій і чужий етнос, що складаються в ході міжетнічного спілкування. Як зазначає Ю. В. Бромлей, “етнічні стереотипи виконують важливу функцію, визначаючи поведінку людини і допомагаючи їй орієнтуватися в незвичайних умовах”, вони “впливають на етнічні симпатії та антипатії, а також на етнічні установки, які визначають поведінку людей у тих чи інших ситуаціях” [2, 183–184].

Оцінка ж і абсолютизація своїх етнічних особливостей як єдино правильних може призвести до етноцентризму. “Негативний відтінок в етнічних стереотипах під впливом етноцентризму найча-

стіше з'являється при несприятливих соціальних і культурних обставинах" [2, 184]. У грецькій культурі V ст. такі погляди були панівними. Арістотель, зокрема, вважав, що в природі варварів переважає тваринне начало, тому "раб і варвар за природою одне й те ж", що дає моральне право еллінам "панувати над варварами" [7, 507]. Евріпід уже сам термін "варварський" уживає в значенні "грубий", "тваринний" [7, 51]. Автори, які відкидали наявність в інших народів якихось уроджених негативних властивостей, заперечували поділ людства на дві категорії – еллінів і варварів (наприклад, Геродот, Фукидід, Ератосфен, софісти), жорстко критикувались, їх погляди в той час були радше винятком, ніж правилом.

У сучасному етнічному середовищі етноцентризм також не є екзотикою. "Несприятливі соціальні й культурні обставини" (за Бромлєєм) є результатом інтеграційних процесів людства, глобалізації світової політики та економіки. При цьому виникає загроза розчинення тих етнічних особливостей окремих народів, що визначають його самобутність, які протягом тисячоліть давали змогу йому існувати як окремому цілісному організму. Тому жорстка опозиція культурним запозиченням в інших народів є найпростішим способом збереження власної самобутності. Проте вона і призводить до таких негативних наслідків, як ксенофобія, міжетнічна ворожнеча та війни на національному ґрунті. Для подолання та запобігання цим настроям потрібно пам'ятати, "що люди не однакові, а тим більше відрізняються етноси... Тому оптимальним варіантом етнічного контакту є симбіоз, коли етноси живуть поруч і порізно, зберігаючи мирні відносини, але не втручаючись у справи один одного" [6, 175]. Це розумів ще Александр Великий, розбудовуючи свою величезну імперію на засадах взаємодії грецьких та близькосхідних установ, звичаїв, правових норм та культурних традицій.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Самосвідомість є неодмінною ознакою будь-якого етносу і не може бути лише суб'єктивним відображенням у свідомості людини об'єктивного факту його існування. Адже усвідомлення власних особливостей і відмінностей від інших спільнот свідчить про усвідомлення цією спільнотою себе як цілісності, без чого неможливе існування етнічного організму. Етнічна ідентифікація здійснюється на основі ряду ознак, притаманних кожному окремому етносу – спільності мови, культури, території, уявлень про спільне минуле. Одні з них відіграють більшу роль при формуванні етносу і втрачають своє об'єднуваче значення з його розвитком, інші, навпаки, в ході історії займають провідне становище; одні з них є первинними в самосвідомості, інші – похідними. Переплітаючись та поєднуючись, вони лягають в основу характерних уявлень етносу про себе, своє місце в навколишньому природному і соціальному середовищі, своїх інтересів, цілей і напрямів діяльності. Етнічну самосвідомість не варто розглядати вторинною ознакою, як це робилось у радянській етнографії та філософії. Навпаки, останнім часом дослідники все ближче підходять до розуміння того, що саме вона є базисом формування будь-якої соціальної цілісності.

Література

1. Арцишевський Р. А. Роль самосвідомості в становленні соціального суб'єкта / Р. А. Арцишевський // Соціальні студії. – Луцьк : [б. в.], 2000. – № 1. – С. 2–9.
2. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : [б. и.], 1983. – 412 с.
3. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. – М. : [б. и.], 1973. – 283 с.
4. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы : теория, история, современность / Ю. В. Бромлей. – М. : [б. и.], 1987. – 334 с.
5. Геродот. Геродота турійця з Галікарнасса "Історій" книг дев'ять, що їх називають музами / Геродот / пер. з давньогр. А. О. Білецького. – Х. : [б. в.], 2006. – 655 с.
6. Гумилев Л. География этноса в исторический период / Л. Гумилев. – Л. : [б. и.], 1990.
7. Крюков М. В. Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза / М. В. Крюков // Расы и народы. – М. : [б. и.], 1976. – № 6. – С. 42–63.
8. Морган Л. Г. Древнее общество / Л. Г. Морган. – Л. : [б. и.], 1935. – 350 с.
9. Нельга О. В. Теорія етносу : курс лекцій : навч. посіб. / О. В. Нельга. – К. : [б. в.], 1997. – 368 с.
10. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М. : [б. и.], 1979. – 232 с.
11. Смирнов И. Ю. О народном самосознании (по фольклорным материалам) / И. Ю. Смирнов // Культура и общество в эпоху становления наций. Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XVIII – 70-х годах XIX в. – М. : [б. в.], 1974. – С. 55–62.
12. Спиркин А. Г. Происхождение сознания / А. Г. Спиркин. – М. : [б. и.], 1960. – 471 с.
13. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М. : [б. и.], 1972.
14. Фукидид. История / Фукидид / пер. с древнегреч. Ф. Мищенко. – СПб. : [б. и.], 1994. – Т. I. – 403 с.

Статтю подано до редколегії
28.08.2009 р.